

Καταναλώνοντας τον πολιτισμό

Διαδρομές κατανάλωσης,
ιστορίες τροφής
και στέρσης

Βασιλική
Κράββα

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΡΑΒΒΑ

ΚΑΤΑΝΑΛΩΝΟΝΤΑΣ ΤΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ

ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗΣ,
ΙΣΤΟΡΙΕΣ ΤΡΟΦΗΣ ΚΑΙ ΣΤΕΡΗΣΗΣ

Θέση υπογραφής δικαιούχου δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας
εφόσον αυτή προβλέπεται από τη σύμβαση

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως άνευ γραπτής αδείας του εκδότη η κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Έργο εξωφύλλου: Paul Gauguin, *Te Faaturuma* (Η μελαγχολική γυναίκα), 1891
(Worcester Art Museum, Μασσαχουσέτη)

Εκδόσεις Πατάκη – Θεωρητικές επιστήμες / Ανθρωπολογία

Σειρά «Ανθρωπολογικοί Ορίζοντες»

Υπεύθυνη σειράς: Δήμητρα Γκέφου-Μαδιανού

Σύμβουλοι σειράς: Ελένη Παπαγαρουφάλη, Ουρανία Αστρινάκη

Βασιλική Κράββα, *Καταναλώνοντας τον πολιτισμό: Διαδρομές
κατανάλωσης, ιστορίες τροφής και στέρησης*

Σελιδοποίηση: Κωνσταντίνος Καπένης

Copyright© Βασιλική Κράββα και Σ. Πατάκης ΑΕΕΔΕ

(Εκδόσεις Πατάκη), Αθήνα, 2019

Πρώτη έκδοση από τις Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, Ιούνιος 2020

Κ.Ε.Τ. Γ617 Κ.Ε.Π. 151/20

ISBN 978-960-16-8664-6

ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ) 38, 104 37 ΑΘΗΝΑ,

ΤΗΛ.: 210.36.50.000, 801.100.2665, 210.52.05.600, ΦΑΞ: 210.36.50.069

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.38.31.078

ΥΠΟΚ/ΜΑ: ΚΟΡΥΤΣΑΣ (ΤΕΡΜΑ ΠΟΝΤΟΥ – ΠΕΡΙΟΧΗ Β' ΚΤΕΟ), 57009 ΚΑΛΟΧΩΡΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, Τ.Θ. 1213,

ΤΗΛ.: 2310.70.63.54, 2310.70.67.15, 2310.75.51.75, ΦΑΞ: 2310.70.63.55

Web site: <http://www.patakis.gr> • e-mail: info@patakis.gr, sales@patakis.gr

Νομίζω θα θυμηθείς:

*Σε ευχαριστώ που με έμαθες
να εμπιστεύομαι τα δικά μου φτερά.*

*Ας δοκιμάσω να πετάξω λοιπόν,
είναι γερά και τα δικά μου φτερά, θα δεις,
καμωμένα με όνειρα και πεθυμίες...*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Ανθρώπων έργα (αντί ευχαριστιών)</i>	13
<i>Εισαγωγή</i>	23

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

<i>Διαδρομές κατανάλωσης: θεωρητικές και εθνογραφικές αναζητήσεις</i>	33
A. Ανθρωπολογικές αναγνώσεις τελετουργικών ανταλλαγής και κατανάλωσης στις αρχές του 20ού αιώνα	33
1. Kula και potlatch	33
2. Το δώρο και η μελέτη της αμοιβαιότητας	36
B. Μεταπολεμικές μαρξι(στι)κές αναγνώσεις	39
1. Η σχολή της Φρανκφούρτης	39
2. Ο δομομαρξισμός και η μελέτη των διατροφικών απαγορεύσεων	43
3. Η περίπτωση Godelier και το χρήμα-αλάτι στους Μπαρούγια	47
4. Ιστορίες, εξαρτήσεις, ιεραρχίες	51
5. Ιστορίες πείνας και ιστορικές πείνες	58
6. «Οι άλλοι» έχουν τις ιστορίες τους	62
Γ. Απόηχοι του μαρξισμού στην ανθρωπολογία	65
1. Μύθοι και καταναλωτικές πρακτικές	65
2. Ο Marshall Sahlins και η πολιτισμοποιημένη φύση	67

3. Ο Pierre Bourdieu – η έξη (habitus) και η διάκριση (distinction).	70
Δ. Η παραγωγική όψη της κατανάλωσης	74
1. Ο Daniel Miller και η παραγωγική κατανάλωση .	74
2. Διαδρομές και κοινωνικές ζωές των πραγμάτων	77

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

<i>Ανθρωπολογικές περιπέτειες της διατροφής και της πόσης</i>	83
Βιολογικές ανάγκες και πολιτισμικές λειτουργίες. . .	83
Ταξινομήσεις, «ανωμαλίες» και κίνδυνοι	85
Η διατροφή ως σημειωτικό σύστημα.	95
Κουζίνα, τάξη, γλυκύτητα και δύναμη	101
Οικολογικά σενάρια επί χάρτου	104
Αναγνώσεις έμφυλων πεδίων	107
Όρια, περιθώρια και συλλογικότητες.	113

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

<i>Χρονικότητες και συμποσιακές ανταλλαγές:</i>	
<i>Καταναλώνοντας αισθήσεις και συναισθήματα</i>	126
<i>Καταναλώνοντας χρονικότητες: το παρόν διαθλάται μέσω του παρελθόντος</i>	126
<i>Μνήμη, τροφή και συμποσιακές ανταλλαγές</i>	134
<i>Σωματικές εγγραφές, «κατανάλωση» αισθήσεων και συναισθημάτων</i>	145
<i>(Κ)οσμολογίες:</i>	156
A. Οσφρητική ταξινόμηση	156
B. Οσφρητική αποφορά	158
Γ. Οι δαίμονες της πείνας και ο οσφρητικός θάνατος	160
Δ. Οσμές για κατανάλωση.	163

Εθνογραφικό ημερολόγιο: Γευστικής μνήμης και νοσταλγικής κατανάλωσης ανάγνωσμα...	166
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ	
<i>Κατανάλωση, τροφή και παγκοσμιοποίηση</i>	169
Η συνομιλία τοπικού και παγκόσμιου	169
Πείνα, υποσιτισμός και διατροφικές διαταραχές.	179
Κατανάλωση και μη κατανάλωση σε μια καταναλωτική κοινωνία	187
Η ύστερη νεωτερική συνθήκη και το πάγωμα της εικόνας.	192
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ	
<i>Θεωρητικές και μεθοδολογικές προτάσεις στη μελέτη της κατανάλωσης και της τροφής</i>	198
Προτάσεις στη μελέτη της κατανάλωσης	198
Προτάσεις στη μελέτη της τροφής:	207
Α. Φυτοφαγικές αναγνώσεις, freegans και real junk food project	207
Β. Η τροφή ως μέσο αντίστασης και διαμαρτυρίας.	211
Γ. Τοπική «ιδιαιτερότητα» και διατροφικές κληρονομίες	216
Εθνογραφικό ημερολόγιο – Μια βραδιά σε μουσείο της Θράκης: η κατανάλωση της οινικής κληρονομιάς	222
ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ	
<i>Κατανάλωση για στοχασμό σε έναν κόσμο δίχως όρια</i>	229
<i>Βιβλιογραφία</i>	247
<i>Ευρετήριο κύριων ονομάτων</i>	277
<i>Ευρετήριο όρων</i>	281

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η συγγραφική αυτή περιπέτεια ξεκινά από έναν κοινό τόπο: η έννοια του πολιτισμού δεν νοείται αποκομμένη από τη διαδικασία της κατανάλωσης. Η κατανάλωση περιλαμβάνει τις διαδικασίες εκείνες κατά τις οποίες τα άτομα δημιουργούν, διαπραγματεύονται, αφομοιώνουν ή απορρίπτουν τις εκάστοτε πολιτισμικές συνθήκες. Καταναλώνω τον πολιτισμό, με απλά λόγια, σημαίνει φωνίζω, επισκέπτομαι μουσεία, συμμετέχω σε πολιτιστικά δρώμενα, ταξιδεύω, σπουδάζω, εργαζομαι, παρακολουθώ τηλεόραση (ή επιλέγω να μην παρακολουθήσω και προτιμώ άλλα μέσα ενημέρωσης), μαγειρεύω, τρώω (μόνος μου ή με παρέα), συνάπτω διαπροσωπικές σχέσεις (και, γιατί όχι, ερωτεύομαι). Ο κατάλογος είναι εξαιρετικά μακρύς –μάλλον ανεξάντλητος– αφού πάνω κάτω αφορά κάθε διαδικασία στην οποία καλείται να εμπλακεί το άτομο κατά τη διάρκεια της ζωής του. Αυτό όμως που είναι σημαντικό είναι ότι ο πολιτισμός καθίσταται κατανοητός μόνο μέσα από την απαρτίωση, και εντέλει κατανάλωσή του, ακριβώς γιατί ως έννοια εμπεριέχει την ουσία της σχεσιακότητας. Δεν μπορώ να συλλάβω την έννοια του πολιτισμού αν δεν υπάρχει διάδραση μεταξύ ανθρώπων, αντικειμένων και συνθηκών. Με άλλα λόγια, απαραίτητη συνθήκη για τη συγκρότηση της έννοιας του πολιτισμού είναι η κατανάλωσή του, οι αντιδράσεις αλλά και τα συναισθήματα που παράγονται μέσα από την εμπλοκή με την πολιτισμική διαδικασία.

Οι καταναλωτές δεν είναι σε καμία περίπτωση παθητικοί δέκτες μηνυμάτων, περισσότερο αποδεικνύονται δρώντα υποκείμενα και μεταφραστές των πολιτισμικών μηνυμάτων και συμβόλων. Αν φυσικά θεωρήσουμε ότι ο πολιτισμός δεν συνιστά ευθύγραμμη και αρμονική συνθήκη αλλά μια διαδικασία που εμπλέκεται καθημερινά σε οικειοποιήσεις, αμφισβητήσεις και επαναδιαπραγματεύσεις. Τα άτομα επενδύουν τη ζωή τους με εναλλασσόμενα μηνύματα στην προσπάθειά τους να ενσωματώσουν τα εκάστοτε πολιτισμικά μηνύματα και εντέλει να παραγάγουν πολιτισμό. Ο πολιτισμός νοείται δηλαδή ως μια συνάντηση του ατόμου με τον κόσμο. Με άλλα λόγια, η παραγωγή πολιτισμού βρίσκεται πάντοτε εκεί που συναντώνται η εννοιολογημένη εμπειρία με την υποκειμενική ερμηνεία και μετάφραση του κόσμου μας.

Ο λόγος λοιπόν περί κατανάλωσης είναι στην ουσία του λόγος πολιτισμικός, εφόσον μέσα από αυτόν αποκαλύπτονται οι πολιτισμικοί κώδικες, τα όρια, τα περιθώρια, οι αποκλεισμοί αλλά και οι πολιτισμικές συνάψεις και συναρτήσεις. Η κατανάλωση μετωπιαία χρησιμοποιείται συχνά για να εκφραστεί η σχέση μας με τα πράγματα και τις συνθήκες. Καταναλώνω σημαίνει συναινώ, συμμορφώνομαι, αντιδρώ, ανθίσταμαι, απορρίπτω. Η κατανάλωση μπορεί να αναγνωσθεί ως στάση και επιλογή, η οποία απαντά σε πολιτικές, κοινωνικές, οικονομικές σχέσεις και εξαρτήσεις. Συνιστά επομένως μια φορτισμένη πολιτισμικά πρακτική και δράση που κινητοποιεί συναισθήματα όπως ο φόβος, η επιθυμία, η απέχθεια ή η αγαλλίαση. Τα πράγματα και η ύλη, μέσα από αυτό το θεωρητικό πρίσμα, βγαίνουν από την υποστασιοποίηση και την αντικειμενοποίηση, χαράζουν διαδρομές και συνδιαμορφώνουν πολιτισμικές ανταλλαγές και πραγματικότητες. Και σε αυτό ακριβώς το σημείο βρίσκεται και η κεντρική προβληματική που διατρέχει το ανά χεί-

ρας βιβλίο: η κατανάλωση αναδύεται ως μια πολιτικά φορτισμένη έννοια που προβληματοποιεί την α-πολιτική ανάγνωση του υλικού πολιτισμού και συλλήβδην της υλικότητας, και την ίδια στιγμή καθιστά ορατές πολιτικοποιημένες εκδοχές και αναγνώσεις της καθημερινότητας.

Η έννοια της κατανάλωσης αποτελεί ένα δόκιμο αναλυτικό εργαλείο στον σύγχρονο ανθρωπολογικό λόγο. Ωστόσο, τα πράγματα δεν ήταν πάντα έτσι. Στις αρχές του 20ού αιώνα και μέχρι τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια τόσο η ευρωπαϊκή ανθρωπολογία (για την ακρίβεια η βρετανική ανθρωπολογία ακολουθούμενη από την γαλλική εθνολογία), όσο και η αμερικανική ανθρωπολογία στράφηκαν στην ανακάλυψη «των άλλων», δηλαδή «των εξωτικών» και των απομακρυσμένων. Όσο πιο απομακρυσμένοι αυτοί οι «άλλοι» από τα κέντρα των οικονομικών και πολιτικών εξελίξεων, τόσο καλύτερα. Έτσι, η ανθρωπολογική παραγωγή εστίασε σε επιτόπιες έρευνες στη δυτική όχθη της Βόρειας Αμερικής, στα κοραλλιογενή νησιωτικά συμπλέγματα του Ειρηνικού Ωκεανού και αργότερα στη Λατινική Αμερική, την Αφρική και την Ασία. Ο αποικιοκρατικός χορός έδινε το στίγμα και τον τόπο των ανθρωπολογικών ερευνών, αλλά πάντα μέσα στο πλαίσιο της διάκρισης «εμείς και οι άλλοι». Σε αυτή την αποικιοκρατούμενη ανθρωπολογική γεωγραφία προστέθηκε και μια επιστημολογική αποικιοκρατία. Και εξηγώ: οι εννοιολογικές κατηγορίες και τα αναλυτικά σχήματα με τα οποία οι ανθρωπολόγοι προσπάθησαν να ερμηνεύσουν «τους άλλους» γεννήθηκαν στον αναπτυσσόμενο, δυτικό κόσμο, με σκοπό τη βαθύτερη κατανόησή τους. Έτσι, χρησιμοποιήθηκαν έννοιες και σχήματα, που θα επικουρούσαν την ερμηνεία και την κατανόηση μη δυτικών κοσμολογιών και ταξινομικών συστημάτων.

Το ανθρωπολογικό τοπίο αλλάζει ριζικά στα μεταπολεμικά χρόνια, όταν πια η αποικιοκρατία άρχισε να αποδυνα-

μώνεται πολιτικά και ιδεολογικά. Την ίδια στιγμή άρχισε να επιτείνεται η συνειδητοποίηση αναδυόμενων παγκόσμιων δυνάμεων και νέων συσχετισμών. Οι υπό αποικιακό ζυγό –άμεσο ή έμμεσο– κοινωνίες, μέσα σε αυτό το ρευστό πολιτικό τοπίο διεκδίκησαν τον δικό τους χώρο και εκδήλωσαν την εθνική, πολιτική και πολιτισμική τους αυτοδιάθεση. Αυτός ο πολυεπίπεδος απογαλακτισμός των άλλων –που σε αρκετές περιπτώσεις ήταν αιματηρός, όπως στη Βόρεια Αφρική και τη Βόρεια Αμερική– αποκάλυψε την επιστημολογική ένδεια της ανθρωπολογίας. Η ένδεια αυτή ήταν διττή: χρήση δυτικότροπου εννοιολογικού οπλοστασίου για την κατανόηση των άλλων, αλλά και αποστολή ανθρωπολόγων γεννημένων και μεγαλωμένων σε δυτικές κοινωνίες οι οποίοι μιλούσαν εν ονόματι των άλλων, αυτών δηλαδή που γεννήθηκαν και μεγάλωσαν σε μη δυτικές κοινωνίες. Το επιστημολογικό και δεοντολογικό αυτό κενό ήρθε εν μέρει να πληρωθεί μέσα από την ανάδυση της ιθαγενούς ανθρωπολογίας, δηλαδή της ανθρωπολογίας οίκοι,¹ την οποία εκπροσωπούσαν εντόπιοι αν-

1. Σύμφωνα με τη Δήμητρα Γκέφου-Μαδιανού: «Η “ανθρωπολογία οίκοι” θέτει ακόμη πιο κρίσιμα μεθοδολογικά αλλά και ηθικά μερικές φορές διλήμματα για τους εθνογράφους οι οποίοι κάνουν επιτόπια έρευνα σε πολιτισμικά οικείο γι’ αυτούς τόπο. Τα ζητήματα που τίθενται εδώ είναι ουσιαστικά δύο: πρώτον, πώς κατασκευάζεται ο “άλλος” –ένας “άλλος” που αποτελεί ταυτόχρονα μέρος του “εαυτού” και ο οποίος εμφανίζεται πολλαπλός, με ρευστές και επικαλυπτόμενες αλλά και συχνά αντιθετικές μεταξύ τους ιδιότητες– και, δεύτερον, πώς γράφεται η εθνογραφία σε κοινωνίες που, εκτός από το γεγονός ότι είναι οικείες στους εθνογράφους και βρίσκονται κοντά στα δυτικά κέντρα παραγωγής του ανθρωπολογικού λόγου, είναι ταυτόχρονα κοινωνίες με ιστορία και ιστορικές πηγές και η οικονομία τους είναι ενταγμένη στο παγκόσμιο σύστημα» (2011 [1999]: 34). Η ανθρωπολόγος εντοπίζει τον προβληματικό χαρακτήρα της διάκρισης ανάμεσα σε υποκείμενο και αντικείμενο, καθώς και το ζήτημα της γλώσσας, αλλά και της διαπολιτισμικής μετάφρασης.

θρωπολόγοι, με σπουδές σε δυτικά κέντρα, οι οποίοι επέστρεφαν στον γενέθλιο τόπο τους για να μελετήσουν και να μεταφράσουν, διαμεσολαβημένα οπωσδήποτε λόγω της δυτικής τους παιδείας, «οικείους» πολιτισμικούς κώδικες.

Στην Ελλάδα, τις τελευταίες δεκαετίες, το ενδιαφέρον για τις υλικές εκφάνσεις του πολιτισμού, αλλά και των καταναλωτικών πολιτισμικών πρακτικών, εντάθηκε. Αυτό το ενδιαφέρον υπήρξε σημείο εκκίνησης πολλών ανθρωπολογικών και λαογραφικών ερευνών σχετικών με την κατανάλωση και τις υλικότητες. Στα κεφάλαια του βιβλίου θα γίνει εκτενής αναφορά σε ανθρωπολογικές μελέτες και εθνογραφικές έρευνες που πραγματοποιήθηκαν τις ποικίλες καταναλωτικές επιτελέσεις και οδήγησαν σε μια πληρέστερη κατανόηση αυτής της πολύπλοκης και πολυεπίπεδης πολιτισμικής πρακτικής. Την ίδια στιγμή, Έλληνες λαογράφοι από τις αρχές του 20ού αιώνα προβληματοποίησαν τον όρο «υλικός πολιτισμός», έθεσαν δηλαδή επί τάπητος τη σχέση των ατόμων με τον υλικό πολιτισμό καθώς και τις πολλαπλές επιδράσεις της υλικότητας στις ανθρώπινες σχέσεις και στην παραγωγή πολιτισμού. Οι σχέσεις της ελληνικής ανθρωπολογίας και της ελληνικής λαογραφίας χαρακτηρίζονται από μια αμφιθυμία, ωστόσο είναι γενικώς αποδεκτό ότι η αρχική αδιαφορία έχει σταδιακά μετατραπεί σε αμοιβαία αναγνώριση των «αμοιβαίων ωφελημάτων» (Τουνταςάκη, 2003). Ο μετ' εμποδίων διάλογος που θύμιζε «κλεφτοπόλεμο» και «διάλογο κωφών» μετεξελίχθηκε, κυρίως από τη δεκαετία

Για τον Βασίλη Δαλκαβούκη η εθνογραφία είναι μια διαδικασία διάσχισης ορίων με διαρκή και ενίοτε μόνιμο χαρακτήρα. Ο εθνογράφος βρίσκεται πάντα ανάμεσα στη λέξη και τον κόσμο, το οικείο και το ανοίκειο, το παλιό και το καινούριο, το παρελθόν και το παρόν. Η ανθρωπολογία οίκοι ως ζητούμενο δίνει πια τη θέση της σε μια ανανεωμένη, θεωρητικά και μεθοδολογικά, αναστοχαστική εθνογραφία (2015: 15-26).

του 1990, σε πραγματικό διάλογο, με ευρεία διεπιστημονική βάση.²

Ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα η λαογραφία ασχολήθηκε με τον υλικό πολιτισμό αλλά και με τη χρήση του στην καθημερινή ζωή. Υπάρχουν δηλαδή ίχνη –χωρίς βέβαια να υπάρχει μεθοδολογική και επιστημολογική συγκρότηση– της χρήσης και κατανάλωσης του υλικού κόσμου στον «παραδοσιακό» βίο, αλλά και η παραδοχή ότι αυτός αποτελεί σημαίνοντα πολιτισμικό δείκτη που διαμεσολαβεί κοινωνικές σχέσεις και αποκαλύπτει πλήθος συμβολισμών. Έτσι, η τροφή, η κατοικία και η ενδυμασία αντιμετωπίζονται ως κώδικες που διαμεσολαβούν τις σχέσεις στην «παραδοσιακή» ελληνική κοινωνία. Η λαογραφία εμφανίζεται θεωρητικά και μεθοδολογικά ανανεωμένη μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, τις μεταπολεμικές γεωπολιτικές εξελίξεις, αλλά και το μπόλιασμα της επιστήμης με τον ευρωπαϊκό κοινωνικό στοχασμό.³ Τα τελευταία χρόνια παράγονται σημαντικές μελέτες⁴ που ακροβατούν με μαεστρία και ευαισθησία ανά-

2. Ο Βασίλης Νιτσιάκος σχολιάζει: «Με την είσοδο στη νέα χιλιετία λαμβάνουν χώρα στην Αθήνα δύο σημαντικά συνέδρια: το 2001 η Διεθνής Επιστημονική Συνάντηση “Όψεις της ανθρωπολογικής σκέψης και έρευνας στην Ελλάδα”, οργανωμένη από την Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας, και το 2002 το Επιστημονικό συμπόσιο με τίτλο “Το παρόν του παρελθόντος: Ιστορία, λαογραφία, κοινωνική ανθρωπολογία”, από την Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας. Ιδιαίτερα το δεύτερο αποτέλεσε σημαντική τομή ως προς τον πολυπόθητο διάλογο», στο Βασίλης Νιτσιάκος και Πάρης Ποτηρόπουλος (επιμ.), 2018, *Λαογραφία και ανθρωπολογία. Μια συμβολή στον διάλογο*, 13-14.

3. Κράββα, 2018, «Οι Λαογράφοι, τα πράγματα και ο υλικός βίος: θεωρητικές και μεθοδολογικές διαδρομές στη μακρά λαογραφική διάρκεια», στο *Λαογραφία και ανθρωπολογία* (ό.π.).

4. Βλέπε Βασίλης Δαλκαβούκης, 2015, *Γράφοντας ανάμεσα. Εθνογραφικές δοκιμές με αφορμή το Ζαγόρι*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο. Τα γεφύ-

μεσα σε επιστημολογικά και μεθοδολογικά σταυροδρόμια και θέτουν επί τάπητος ζητήματα διεπιστημονικότητας και διεύρυνσης των επιστημονικών ορίων και στεγανών.

Κάπως έτσι, επιχειρείται να συνομιλήσει η έννοια της κατανάλωσης με τις πολλαπλές αναγνώσεις του πολιτισμού. Στο βιβλίο επιχειρώ, μέσα από θεωρητικά σχεδιάσματα και διαφορετικά εθνογραφικά και ιστορικά πλαίσια, να κατανοήσω, μέσα από αυτά που επιλέγουμε ή αποφεύγουμε να καταναλώσουμε, τον κόσμο που μας περιβάλλει, τις σχέσεις μας με τους άλλους, το πού προτιμάμε να ζούμε και με ποιους. Κυρίως επιχειρώ να προβληματοποιήσω τα όρια και τα περιθώρια του ατομικού και συλλογικού εαυτού. Μήπως αυτό δεν αποτελεί και το μεγάλο στοίχημα της ανθρωπολογίας;

Το ανά χείρας βιβλίο διαρθρώνεται ως εξής: το πρώτο κεφάλαιο αποτελεί μια εισαγωγή στις θεωρήσεις που πραγματεύτηκαν την πολυεπίπεδη σχέση ανάμεσα στην κατανάλωση και τον πολιτισμό. Αρχικά λοιπόν γίνεται αναφορά στις πρώτες ανθρωπολογικές αναγνώσεις εκτεταμένων τελετουργικών ανταλλαγών, επιδεικτικής κατανάλωσης και δωρισμού. Στη συνέχεια, προσεγγίζεται η δαιμονοποίηση της καταναλωτικής κοινωνίας από τη σχολή της Φρανκφούρτης, καθώς και το ρεύμα του δομομαρξισμού και οι «πρωτόγονες οικονομίες». Σύμφωνα με τη μαρξι(στι)κή ανάγνωση των εξαρ-

ρια της Ηπείρου εξετάζονται ως υλικότητα που έχει φωνή, ζωή, βιογραφίες και διαμεσολαβεί φύση και πολιτισμό, διασχίζει το εδώ και το εκεί, το οικείο και το ξένο, το ατομικό και το συλλογικό. Κατά μια έννοια, μέσω των γεφυριών «καταναλώνεται», δηλαδή βιώνεται, η εντοπιότητα, η εγγύτητα και η απόσταση. Τα πέτρινα γεφύρια μάλιστα τα «υιοθετούσαν» σημαντικές οικογένειες στο Ζαγόρι στα πλαίσια του παραδοσιακού πολιτισμού, και αυτή η συμβολική πράξη αποδείκνυε την κομβικότητά τους στην κοσμολογία και στις ταξινομήσεις των τοπικών πολιτισμικών συστημάτων (ό.π., 2015: 15-26).

τήσεων και ιεραρχιών η Δύση «ανακαλύπτει» μεταπολεμικά τους «άφωνους» άλλους, τους λαούς «χωρίς ιστορία», και με τον τρόπο αυτό ανοίγει ο δρόμος για μια ειλικρινή και αναστοχαστική κριτική όχι μόνο της αποικιοκρατίας, αλλά και του ρόλου των ανθρωπολόγων εν τω μέσω αποικιοκρατικών εξαρτήσεων. Η ανάλυση του μακρόσυρτου ιστορικού χρόνου αναδεικνύει την κατανάλωση και ειδικότερα την πείνα ως δομές της καθημερινής ζωής. Οι απόηχοι του μαρξισμού στην ανθρωπολογία αποτελούν την επόμενη υποενοότητα, και εδώ παρουσιάζονται οι μύθοι και οι πρακτικές της καταναλωτικής κοινωνίας, οι απόψεις του Marshall Sahlins για την πολιτισμοποιημένη φύση, καθώς και οι κοινωνιολογικές θεωρίες της έξης και της διάκρισης. Μετά το 1980 η ανθρωπολογία της κατανάλωσης συγκροτείται ως κλάδος συμπαγής και οι αναγνώσεις αντιμετωπίζουν την κατανάλωση όχι ως εγγενώς καταστροφική διαδικασία αλλά ως διαδικασία σημαίνουσα και δημιουργική που παράγει σχέσεις, αναπαράγει δυναμικές, αμφισβητεί ιεραρχήσεις, συνθέτει νέες πραγματικότητες, ενώ τα πράγματα αναγνωρίζεται πως έχουν τις δικές τους ιστορίες και κοινωνικές ζωές. Το πρώτο κεφάλαιο κλείνει με την ανάλυση της παραγωγικής όψης της κατανάλωσης μέσα από την έρευνα του ανθρωπολόγου Daniel Miller καθώς και τη θεώρηση της κοινωνικής ζωής των πραγμάτων.

Το δεύτερο κεφάλαιο επικεντρώνεται σε δύο σημαντικές καταναλωτικές διαδικασίες: τη διατροφή και την πόση. Η ανάλυση αυτών των πρακτικών ακολουθεί μια σχεδόν χρονολογική σειρά θέτοντας συνάμα βασικές και διακριτές ανθρωπολογικές θεματικές, όπως την εθνική, την εθνοτική και την έμφυλη ταυτότητα, που απασχόλησαν την ανθρωπολογία της διατροφής μεταπολεμικά. Συγκεκριμένα, η ενότητα ξεκινά από λειτουργιστικές εκδοχές της πόσης και της βρώσης και συνεχίζει με δομικά, συμβολικά εξηγητικά μο-

ντέλα και ταξινομήσεις, αλλά και θεωρήσεις που εντάσσονται στον χώρο του ιστορικού υλισμού και της πολιτισμικής οικολογίας. Η μεταπολεμική ανθρωπολογία της διατροφής και της πόσης εμφανίζεται ανανεωμένη, τόσο θεωρητικά όσο και μεθοδολογικά. Η ανάδυση έμφυλων ταυτοτήτων, καθώς και το παιχνίδι ορίων και περιθωρίων μέσω καταναλωτικών πρακτικών, όπως η διατροφή και η πόση, είναι ζητήματα που τίθενται στο ίδιο κεφάλαιο.

Οι μνημονικές ανταλλαγές και η συμποσιακότητα είναι βασικές έννοιες που διατρέχουν το τρίτο κεφάλαιο. Οι συμποσιακές ανταλλαγές και η εγγραφή τους στο σώμα συνθέτουν ποικίλες πολυχρονικές τελεστικότητες όπου καταναλώνονται αισθήσεις και συναισθήματα. Στην εν λόγω ενότητα προσεγγίζονται οι έννοιες της συν-κίνησης και του συναισθήματος που αποτελούν σύγχρονες ανθρωπολογικές προβληματικές, ενώ ταυτόχρονα οι έννοιες αυτές συν-εξετάζονται με τη συμποσιακότητα. Μέσω της οσμής θα επιχειρήσω να περιγράψω κοσμολογίες αισθήσεων και συναισθημάτων: Οι (κ)οσμολογίες είναι σύμπαντα οσμών που αποκαλύπτουν ταξινομήσεις, τραυματικές ιστορίες αλλά και σύγχρονες τάσεις στην κατανάλωση. Έτσι, γίνεται αναφορά στην οσφρητική ταξινόμηση, στην αποφορά αλλά και στον οσφρητικό θάνατο ως συνέπεια της απόλυτης και αδυσώπητης πείνας. Το κεφάλαιο τελειώνει με μια μικρή περιδιάβαση στη σχέση ανάμεσα στην οσμή και την κατανάλωση και συνάμα στην όσφρηση σε μια καταναλωτική κοινωνία «αναισθησίας». Ακολουθεί ένα σύντομο εθνογραφικό επεισόδιο από το ημερολόγιο της συγγραφέως που αποτελεί σχεδιάσμα πάνω στη γευστική ανάκληση και τις μνήμες γεύσεων, τις «γευστικές» μνήμες θα μπορούσε να πει κανείς.

Το τέταρτο κεφάλαιο εστιάζει σε ανθρωπολογικές προσεγγίσεις που προβληματοποιούν τη συνομιλία τοπικού και

παγκόσμιου και εντέλει θέτουν στην ατζέντα των κοινωνικών επιστημών την έννοια της παγκοσμιοποίησης. Μέσα σε αυτό το πρίσμα των παγκόσμιων καταναλωτικών προτύπων, αλλά και των σχέσεων εξάρτησης, αναλύεται το ζήτημα της δυτικής θέασης της πείνας στην Αφρική. Οι διατροφικές διαταραχές, και κυρίως η νευρική ανορεξία, αποτελούν σύγχρονες μορφές άρνησης λήψης τροφής που μαστίζουν τον δυτικό, «αναπτυγμένο» κόσμο, ενώ την ίδια στιγμή διαπιστώνουμε μια εισβολή της μαγειρικής στη μαζική κουλτούρα που συνοδεύεται από μυστικοποίηση και απόκρυψη των πραγματικών διαστάσεων της πείνας και της στέρησης. Με άλλα λόγια, κατανάλωση και μη κατανάλωση είναι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος στη μετανεωτερική συνθήκη.

Σύμφωνα με πρόσφατες θεωρήσεις η κατανάλωση, και ειδικότερα η κατανάλωση τροφής, αντιμετωπίζεται ως πεδίο σύγκρουσης, αντιπαράθεσης και διαμαρτυρίας, όπου αμφισβητούνται και δοκιμάζονται οι υπάρχουσες ιεραρχήσεις. Το πέμπτο κεφάλαιο λοιπόν εστιάζει στο ζήτημα της κατανάλωσης και της μη κατανάλωσης ως πεδίων σύγκρουσης, αλλά και απόρριψης, και τελικά προβληματοποιεί την ανθρωπολογία των σκουπιδιών και της μη υλικότητας. Στο ίδιο κεφάλαιο αναλύονται οι φυτοφαγικές επιλογές, η τροφή ως αντίδοτο της «κρίσης» και ως αντίσταση, η τροφή ως μέσο διαμαρτυρίας, καθώς και η έννοια της διατροφικής κληρονομιάς, που φαίνεται να λειτουργεί ως όχημα διεκδίκησης της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας και ιθαγενούς ταυτότητας. Το απόσπασμα από το εθνογραφικό ημερολόγιό μου που ακολουθεί αποτελεί μια μελέτη περίπτωσης κατανάλωσης της θρακικής οινικής κληρονομιάς. Η κατανάλωση, κλείνοντας, αντιμετωπίζεται ως αφορμή στοχασμών και αναστοχασμών, μια αφορμή προβληματοποίησης θεωρητικών και μεθοδολογικών στοχασμών, ένα πολυσχιδές, υπό συνεχή διαπραγμάτευση, πεδίο.

Διαδρομές κατανάλωσης: θεωρητικές και εθνογραφικές αναζητήσεις

Α. Ανθρωπολογικές αναγνώσεις τελετουργικών
ανταλλαγής και κατανάλωσης στις αρχές
του 20ού αιώνα

1. Kula και potlatch

Τα διάφορα συστήματα ανταλλαγών που αφορούν κοινω-
νίες οι οποίες έχουν μελετηθεί από τους ανθρωπολόγους
στις αρχές του 20ού αιώνα καταδεικνύουν πως ο καπιταλι-
στικός τρόπος παραγωγής και η χρησιμοποίηση του χρήμα-
τος γενικής ισχύος δεν αποτελούν τις μοναδικές οικονομι-
κές πραγματικότητες. Εθνογραφικές μελέτες σε απομακρυ-
σμένες περιοχές έφεραν στο φως οικονομικές διαδικασίες
οι οποίες δεν μπορούσαν να εγκλωβιστούν στα πλαίσια του
αυστηρού οικονομικού αντιπραγματισμού και ταυτόχρονα
κατέστησαν σαφές ότι η οικονομία δεν περιορίζεται σε δυ-
τικοκεντρικές, έλλογες και καπιταλιστικής έμπνευσης ανα-
γνώσεις, και τελικά εμπλέκεται με το συμβολικό επίπεδο,
τις συγγενικές σχέσεις, την απόκτηση επιρροής και γοήτρου.
Το οικονομικό σύστημα δεν είναι μόνο ορθολογικό, απρό-
σωπο και αποστεωμένο από την κοινωνική ηθική, αλλά σχε-

τίζεται με πολιτισμικές κατηγορίες και αναπαράγει κοινωνικές σχέσεις. Με άλλα λόγια, οι υλικές σχέσεις διαμορφώνουν τα δικά τους πολιτισμικά συμφραζόμενα και οι πολιτισμικές αξίες διοχετεύονται σε σχέσεις διανομής, δωρισμού, ανταπόδοσης και ανταλλαγής, δηλαδή σε σχέσεις υλικές.

Ο Bronislaw Malinowski, Πολωνός ανθρωπολόγος και ιδρυτής της σχολής του λειτουργισμού,¹ μεταξύ άλλων ασχολήθηκε με τη λειτουργία του *kula*, ενός γενικευμένου συστήματος ανταλλαγής το οποίο χρησιμοποιούσαν οι κάτοικοι των νήσων Τρόμπριαντ, μικρών κοραλλιογενών νησιών του αρχιπελάγους της Μελανησίας. Μελέτησε λοιπόν εκτενώς έναν σημαντικό κοινωνικό θεσμό της περιοχής, το «εμπόριο» περιδερμάτων και βραχιολιών από κοχύλια. Η κυκλοφορία αυτών των αντικειμένων είναι κυκλική και λαμβάνει χώρα σε μια τεράστια περιοχή του νοτιοδυτικού Ειρηνικού. Ο χαρακτήρας της ανταλλαγής είναι τοπικός, μεταξύ των κατοίκων ενός νησιού αλλά και μεταξύ νησιών. Συνήθως αυτοί που αναλαμβάνουν να φέρουν εις πέρας το εμπόριο είναι αντιπρόσωποι ισχυρών ανδρών (*Big Men*) που λειτουργούν για λογαριασμό τους. Το συμβολικό επίπεδο στο οποίο λειτουργεί το *kula* είναι χαρακτηριστικό: η ευρεία συναλλαγή συνιστά θέμα γοήτρου και συνεπάγεται την απόκτηση φήμης καθώς τα ονόματα των πρώην ιδιοκτητών συνδέο-

1. Ο Kuper στο *Ανθρωπολογία και ανθρωπολόγοι* αποφαίνεται πως: «Ο Malinowski έχει κάθε δικαίωμα να θεωρείται ο θεμελιωτής του κλάδου της κοινωνικής ανθρωπολογίας στη Βρετανία, γιατί αυτός καθιέρωσε τον ιδιαίτερο τρόπο μαθητείας – την εντατική επιτόπια έρευνα σε μια εξωτική κοινωνία. Στα δεκαπέντε χρόνια που πέρασε στην Οικονομική Σχολή του Λονδίνου, μετά την επιστροφή του από τα νησιά Trobriand, υπήρξε η μοναδική αυθεντία στην εθνογραφική πρακτική στη χώρα και, ουσιαστικά, όποιος επιθυμούσε να κάνει επιτόπια έρευνα με τη σύγχρονη μέθοδο πήγαινε να εργαστεί μαζί του» (1989 [1973]: 33).

νται με τα βραχιόλια και τα περιδέραια. Όσο περισσότερα από αυτά καταφέρει να κρατήσει στην κατοχή του κάποιος τόσο μεγαλύτερη η φήμη, το γόητρο, η αναγνωρισιμότητα και άρα η επιρροή του. Οι Τροβριανδοί επιδίδονται σε πλήθος ανταλλαγών και εμπορευματικών σχέσεων (προσφορά γιαμ, ανταλλαγή φαριών και λαχανικών σε κηδέιες και τελετές ή ως «αμοιβή» για ξόρκια και επωδές) που επίσης δεν εμπίπτουν στα πλαίσια της καπιταλιστικής οικονομίας, αλλά αποφέρουν οφέλη στους διακινητές και τους καταναλωτές σε πολλαπλά επίπεδα: ηθικό, συγγενικό, κοινοτικό και συμμαχικό.

Οι σχέσεις αμοιβαιότητας και εξουσίας εξετάστηκαν μέσα από τη μελέτη του potlatch, ενός κοινωνικού θεσμού που λάμβανε χώρα ανάμεσα στις κοινότητες κυνηγών και φαράδων –κυρίως των Kwiakiutl– της βορειοδυτικής ακτής της Αμερικής, οι οποίοι μελετήθηκαν κατά τα τέλη του 19ου αιώνα αρχικά από τον Frantz Boas, τον ιδρυτή της αμερικανικής πολιτισμικής ανθρωπολογίας. Και στην περίπτωση αυτή πρόκειται για μια σύνθετη περίπτωση τελετουργικής ανταλλαγής που αποσκοπεί στην απόκτηση φήμης, γόητρου και κοινωνικής δύναμης: οι αριστοκράτες οφείλουν να επιβεβαιώνουν διαρκώς τη θέση τους προσφέροντας μεταξύ τους δώρα. Έτσι κάθε χειμώνα οι αρχηγοί διοργάνωναν μεγάλες γιορτές και πρόσφεραν δώρα ανάλογης αξίας, και ταυτόχρονα διατηρούσαν την υποχρέωση να παρέχουν τελετουργικά συμπόσια όπου υπήρχαν μεγάλες ποσότητες φαγητού. Εκτός αυτού ο αρχηγός είχε την υποχρέωση να καταστρέφει στη διάρκεια των γιορτών πολύτιμα αγαθά. Όσο μεγαλύτερη η προσφορά και πιο εκτεταμένη η καταστροφή, τόσο σημαντικότερη η θέση που αποκτούσε στην κοινωνική ιεραρχία. Άλλωστε, το potlatch μεταφράζεται ως «τρέφω» και «καταναλώνω» περιχλείοντας τις έννοιες της κατανάλωσης

και καταστροφής που τελικά συνιστούν ένα είδος συμβολικής κατανάλωσης, εντυπωσιασμού και κοινωνικού ανταγωνισμού, με άλλα λόγια επιδεικτικής κατανάλωσης.

Και στα δύο εθνογραφικά παραδείγματα ένας θεσμός ανταλλαγής ανάγεται σε κοινωνικό φαινόμενο, δηλαδή πρόκειται για ολική κοινωνική ανταλλαγή η οποία εντάσσεται στη σφαίρα του τελετουργικού αντιπραγματισμού. Μέσα στη σχετικιστική λογική που έθρεψε την πρώτη γενιά ανθρωπολόγων και ενάντια σε κάθε δυτικοκεντρικό στερεότυπο, οι δύο γενικευμένες ανταλλαγές αποδέσμευσαν την οικονομική διαδικασία από το χρήμα και την καπιταλιστική συνθήκη και υπογράμμισαν ότι οι οικονομικές σχέσεις και διαδικασίες μπορεί να κινητοποιούν ταυτόχρονα συμμετρικές, συμμαχίες, ανταγωνισμούς και σύμβολα. Σε πολλούς πολιτισμούς δεν υφίστανται απρόσωπες ανταλλακτικές ιδεολογίες αλλά ηθικοί κανόνες ανταλλαγής, όπως η φερεγγυότητα, η εμπιστοσύνη και η αμοιβαιότητα. Οι υλικές σχέσεις έχουν τα δικά τους πολιτισμικά συμφραζόμενα, και αντίστροφα οι εκάστοτε πολιτισμικές κατηγορίες διαμορφώνουν τις σχέσεις των ανθρώπων με την ύλη.

2. Το δώρο και η μελέτη της αμοιβαιότητας

Ο Marcel Mauss στη μελέτη του *Το δώρο* (1999 [1923-24]) ασχολήθηκε με τα φαινόμενα του δωρισμού και της ανταπόδοσης, αλλά και της γενικευμένης ανταλλαγής, σε μη καπιταλιστικές κοινωνίες όπως αυτές των Τροβριανδών νήσων και της βορειοδυτικής ακτής της Αμερικής, αντλώντας κυρίως από το εθνογραφικό υλικό των Malinowski και Boas, αφού ο ίδιος δεν έκανε ποτέ επιτόπια έρευνα.² Προσπαθώ-

2. Πρόκειται για τους λεγόμενους «ανθρωπολόγους της πολυθρόνας»

ντας να απαντήσει στο ερώτημα γιατί στην περίπτωση δωρισμού γεννιέται η ηθική υποχρέωση της ανταπόδοσης, ο Mauss προτείνει μια ανάγνωση που άπτεται οικονομικών, πολιτικών αλλά και πολιτισμικών ζητημάτων. Με τον τρόπο αυτόν, σχεδόν όλα τα μέλη μιας κοινωνίας εμπλέκονται σε ένα σύστημα μακροχρόνιας υποχρέωσης προσφοράς και ανταπόδοσης δώρων τα οποία έχουν ηθικές, συμβολικές και πολιτικές προεκτάσεις. Το δώρο κινείται στη σφαίρα της αμοιβαιότητας, και συνεπώς όποιος το δέχεται πρέπει ανά πάσα στιγμή να είναι έτοιμος να το προσφέρει. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για ένα «ολικό κοινωνικό φαινόμενο» το οποίο εκφράζει και θέτει σε λειτουργία ταυτόχρονα πολλαπλούς θεσμούς, όπως θρησκευτικούς, νομικούς, ηθικούς, οικονομικούς, και θεσμούς που βοηθούν στην κατανομή και ανακατανομή αγαθών, τίτλων, εξουσιών. Η παροχή και ανταπόδοση είναι στοιχεία απαραίτητα και προσδίδουν γόητρο και κοινωνική καταξίωση. Και συμπεραίνει:

Σε αυτό το σύστημα ιδεών, αυτό που πρέπει να επιστρέψει κανείς στον άλλο αποτελεί μέρος της φύσης και της ουσίας του: γιατί όταν αποδέχεσαι κάτι από κάποιον είναι σαν να αποδέχεσαι κάτι από την πνευματική του ουσία, την ψυχή του. Η κατακράτηση αυτού του πράγματος είναι επικίνδυνη, ίσως και θανάσιμη, όχι μονάχα για-

που δεν έκαναν επιτόπια έρευνα. Η διάκριση ανάμεσα σε ανθρωπολόγους πεδίου και ανθρωπολόγους της πολυθρόνας είναι σαφώς προσανατολισμένη με βάση τον τρόπο άσκησης της αποικιακής κυριαρχίας. Η Αγγλία διαμόρφωσε μια έμμεση αποικιακή πολιτική επιβολής, οπότε έδειχνε πιο θετική και ανεκτική απέναντι σε ανθρωπολογικές έρευνες, και φυσικά ήταν ανεκτικότερη σε σχέση με την παρουσία ανθρωπολόγων, ενώ η Γαλλία ασκούσε άμεση διοίκηση, γεγονός που οδηγούσε σε πολύ περιορισμένο ενδιαφέρον για τις έρευνες πεδίου.

τί είναι αθέμιτη, αλλά και γιατί ηθικά, σωματικά και πνευματικά προέρχεται από κάποιο πρόσωπο. Ότι και να 'ναι το δώρο –τρόφιμα, κινητά ή ακίνητα αγαθά, γυναικες, παιδιά ή τελετουργίες– διατηρεί ένα μαγικό και θρησκευτικό έλεγχο πάνω στον δωρολήπτη. Το δώρο δεν είναι κάτι άψυχο. Είναι έμφυχο, συχνά προσωποποιημένο και πασχίζει να επιστρέψει στην «εστία του», κατά την έκφραση του Hertz, ή να παραγάγει για το αρχικό του κλαν και τη γη του κάτι ανάλογο που θα το αντικαταστήσει. (Mauss, 1999, 80)

Η ανταλλαγή, ο δωρισμός και η ανταπόδοση συνθέτουν το σκηνικό της κοινωνικής αναπαραγωγής και υπενθυμίζουν ότι ταυτολογικοί ορισμοί που θέλουν την κατανάλωση να λαμβάνει χώρα πέραν της κοινωνίας είναι μυωπικοί και στρεβλωτικοί. Το πεδίο της οικονομίας συνδιαλέγεται με την κοινωνία και συνεπώς συνδιαμορφώνεται με το πολιτικό, το ηθικό, το συμβολικό και το επίπεδο των διαπροσωπικών σχέσεων. Οι σχέσεις κατανάλωσης και γενικότερα ο τρόπος με τον οποίο αξιοποιούν οι άνθρωποι το περιβάλλον και τον πολιτισμό τους δεν μπορούν να αποκοπούν από τη συγκρότηση των τρόπων παραγωγής και τις διαφορές που ανακύπτουν κατά τη διανομή. Έτσι, η κατανάλωση συνθέτει ένα εξαιρετικά σημαίνον πεδίο συγκρούσεων και διαφοροποιήσεων. Τελικά, ερωτήματα του τύπου τι, ποιος, πότε, πώς, γιατί και σε τι πλαίσιο καταναλώνει, μπορούν να συνθέσουν έναν πολυστρωματικό κώδικα πληροφοριών όπου αποτυπώνονται οι κοινωνικές διαντιδράσεις και αποκρυσταλλώνονται πολιτισμικές ταξινομήσεις.